

במחיצתה של גולדה

**שיחות עם יצחק עילם על גולדה מאיר
בתקופה שבין ספטמבר 1985 - פברואר 1986**

מראיינת: דרורה בית-אור

העמותה להנצחת זכרה של גולדה מאיר

במשרד-החוף

1966-1956

היום נשוחח על גולדה כשרת-חוף. התוכל להסביר איך היא קיבלה את הדרישה לשמש כשרת-חוף, תפקיד שהתפנה עם התפטרותו מאונס של משה שרת, וכן איך היא עמדה בו במרוצת הזמן?

כניסתה של גולדה לתפקיד שרת-חוף היתה בסיטואציה מאוד דרמטית, כשם שיציאתו של משה שרת ממנו היתה אפילו טראגית בעיניו. הוא כאב את אשר עוללו לו והיה פגוע מאוד בעלבוננו זה.

גולדה התלבטה קשות משהובאה לפני ההצעה לבוא במקומו מחשש להוסיף על כאבו. היא שאלה את עצמה אם מותר לה לפגוע על-ידי כך בחברות הטובה שביניהם. ההצעה שתיטול על עצמה תפקיד זה הופנתה אליה בעודה משמשת ככהונת שרת העבודה. יום אחד שיחפה אותי בלבטיה וספקותיה בעניין זה. ועל אף שגם אני חשבתיו כמוה, שנעשה עוול למשה שרת, יעצתי לה לקבל את ההצעה. הסברתי לה כי את העובדות שנוצרו אין לתקן, ולכן אין מקום להיסוסיה האישיים וסירובה רק יסבך את המצב. מן הבחינה הפוליטית והתנועתית עליה לקבל את הדין, מאחר שהיא המועמדת המתאימה ביותר לתפקיד בתנאים שנוצרו. היא העלתה שורה של ספקות אחרים לגבי כישוריה לתפקיד ורתיעתה מן העיסוק הדיפלומטי, הכרוך בדיבור לא כן, מלוקק וסחור-סחור, כשאין אתה יודע להבחין בין הן ולא. ובכלל היא סולדת משפת העילגים של הדיפלומטים. השיבוטי לה שאין זה כתוב בשום תורה שמוכרחים לדבר בשפת רמיה ובלשון סגיי-נהור, ואפשר לנסות גם לדבר בשפת בני אדם פשוטה. ובמיוחד היא, כאשה וכטירון בין הדיפלומטים, יכולה להרשות לעצמה לסטות מן "המקובל" ולהכניס סגנון חדש בתחום זה. אמרתי לה כי מובטחני שהדבר יתגלה לא רק כאפשרי, אלא אולי כרצוי וכמועיל למילוי תפקיד חשוב זה.

כעבור כמה ימים הודיעה לי גולדה כי באי-רצון היא החליטה להיענות להצעה ועליה להיפרד מן התענוג שהיה לה לעבוד במחיצת חבריה במשרד העבודה. בירכתיה על שהתגברה על ספקותיה ו"הבטחתי" לה שתמצא גם במשרד-החוף חברים טובים לעבודה. לא אתיימר להגיד שנימוקי הם אשר הכריעו אצלה את הכף; קרוב לוודאי שהשיקול התנועתי הוא אשר גבר והיטה מחשבותיה לצד החיובי.

כעבור זמן מה, כשהיא כבר שרת חוף, שוב ביקשה לחלוק עמי את ספקותיה החדשים, אם עליה לעבור לגור בדירת השרד שבה גר משה שרת, ואם לא תוסיף בכך על צערך. הוברר לה מפי העובדים המקורבים אליה שמה מתקשה להינחם על העוול שנעשה לו וכי הוא מתחקה בסתר על אופן מילויה את תפקידה במשרד (גם לי עצמי היה ידוע שהוא היה משוכנע שאיש אחר מלבדו לא יעמוד כהלכה במשימות המשרד). גם הפעם השיבוטי לה בחיוב וצינתי כי הדירה הזאת, המפוארת אמנם, היא חלק מן התפקיד ועל כן עליה לשבת

בה. כמובן, אין עליה להאיץ בפניויה המהיר, אך משתתפנה — עליה להיכנס לתוכה במצפון שקט.

מובן שעם גבור עיסוקיה של גולדה בעבודת משרד החוץ הצטמצמו פגישותינו ונהיו יותר ספוראדיות. פרט לימי 'מלחמת קדש', שפרצה סמוך למועד כניסתה לתפקיד, הוסיפו פגישותינו להתקיים כמעט כמו בימי משרד־העבודה. בפגישות אלה באותם הימים הבחנתי אצלה דוק של הרהורי חרטה על חילופי התפקידים שלא ברצונה. במיוחד הכביד עליה ההכרח להיפגש עם ג'ון פוסטר דאלס, ה"קולגה" הלא סימפטי הזה בתפקיד, ולאחר זאת ההכרח להסביר בפומבי את הנסיגה מסיני ואף לבאר את הדוקטרינה של איזנהואר... אבל לאחר ימי הצער והעצבות הללו, באו גם ימי סיפוק והנאה. כוונתי לפרק האפריקני.

כלום בנושא האפריקני לא היו גישושים, או מגעים, עוד בטרם גולדה נכנסה למשרד החוץ?

אין ספק שהיו, אך מידת בשלותם לא נהירה לי מאחר שלא הייתי מעורב בתחום זה. דבר אחד ברור לי, כי את הדלת שהתחילה להיפתח אל העולם האפריקני הצליחה גולדה להרחיב לממדי שער גדול. יתכן שהיה כאן צירוף מקרים מסייעים, שתהליך ההשתחררות מן השעבוד הקולוניאלי האנגלי והצרפתי קיבל תאוצה באותם ימים, מה שאיפשר לגולדה לעלות על הגל הסוער הזה ולרתום אותו לשם עשיה תכליתית ומועילה. והעשיה בתחום זה הייתה רבת היקף ומרשימה ביותר. גולדה מצאה עצמה מחדש מנצחת על פעילות רבתי, אמנם בשדה זר ומזור למדי.

במהרה נתגלה לפניה הצד האנושי בעשייתה הפוליטית הלא אהודה עליה, ויחסה המחודש לתפקיד נעשה חם יותר. מאבקם של עמים מדוכאים להשתחרר מעול משעבדיהם השתלב יפה בתפסיתה ההומאנית והסוציאליסטית של גולדה. היא ראתה בהתעוררות הגדולה בוירה האפריקנית ניצנים ראשונים של השתחררותו של האדם ובמיוחד של האשה. ומעניין שדווקא האפשרות להרמת קרנן הירוד של הנשים האפריקניות עורר בלבה הד מיוחד.

מן הראוי לציין כי עם כמה ממנהיגי אפריקה קשרה גולדה קשרים עוד בתהליך מלחמתם לשחרור, ועוד בטרם הגיעו לעצמאותם. ולדבר הזה היו השפעות חיוביות ברבות הימים. זכור לי כי הבולט בהם, ג'ומו קניאטה, הפך ידי אישי שלה. עלי להזכיר עוד שניים מן החשובים וההגונים שבמנהיגים האפריקניים, מבלי שאדע אם נרקמו ביניהם ובין גולדה מגעים ויחסים אישיים. הראשון הוא יוליוס ניררה, מנהיג דגול של טנזניה, שהחזיק גם בדעות סוציאליסטיות. הוא שלח את אשתו ליריד המזרחי שהתקיים בת"א ב־1964, במגמה ליצור קשר אישי עם שרת החוץ. היא הפנתה בקשה שיישלח לארצה אדם מוסמך שייעץ להם כיצד לארגן גוף כלכלי-חברתי בדומה לחברת העובדים שלנו. גולדה פנתה אלי והצעתי לשליחות זאת את נפתלי בלומנטל, אז מנהל הכספים של 'כור' ובהמשך מנכ"ל 'כור'. גב' ניררה עמדה על כך שהוא ייפגש עמה בתל-אביב כדי שיבין ממנה מהם הצרכים שלהם בטנזניה ויוכל להכין עצמו לשליחות.

נפתלי בלומנטל עשה שם כמה שבועות והתייחסו אליו בכבוד בלתי רגיל. יוליוס ניררה עצמו דן עמו בבעיות המטרירות אותו. לבסוף הכין נפתלי בלומנטל סכימה ארגונית

שממשלת טנזניה אימצה לעצמה. לרוע המזל, טנזניה נפלה כעבור זמן מה תחת ההשפעה הסינית, ולא אדע מה קרה ל"חברת העובדים" שלהם ולמה היא התגלגלה.

האיש השני הוא הופואה בואני, נשיא חוף השנהב. אני פגשתי אותו לראשונה בתל-אביב במסיבה שארגנו לכבודו בעלי מגדל שלום כשביקר בארץ. שלום מאיר (שעל שמו נקרא מגדל שלום) עבד שנים בחוף השנהב כקבלן לפרויקטים שונים. באותה מסיבה קם הופואה בואני להשיב למברכיו ואמר, בין השאר: "קודם כל עלי להודות למאדאם מאיר על שהשכילה לשלוח לארצנו את בן משפחתה המוכשר, מר שלום מאיר, לעזור לנו במילוי משימות מורכבות"... כשסיפרתי זאת למחרת היום לגולדה, היא התרגשה מאוד על ניצול לא הוגן של דמיון בשמות על-ידי בעל עסקים ממולח.

על ג'ומו קניאטה שמעתי מגולדה שבחים כעל אחת הדמויות הנעלות ביותר שהיא נתקלה בהם בחייה. והלא היא נפגשה בגדולי העולם ויכלה להבחין בערכם הסגולי. ג'ומו קניאטה, כאישיות מוסרית עילאה, הטביע חותמו על ארצו והיחסים בינינו היו ידידותיים ביותר, ולא רק אלה שבין שני המנהיגים. וגם אחרי מותו, ואף לאחר שנותרו הקשרים הדיפלומטיים, המגעים הבלתי פורמליים בינינו היו טובים כמעט כמקודם. די להזכיר את מבצע אנטבה כשביל להיווכח בכך.

מן הראוי אולי לספר על עוד פגישה אחת עם מנהיגים אפריקניים, המלמדת משהו על טיבם של שליטים אלה ועל דרכי המאבקים ביניהם על השלטון ועל ההנאה ממנו. כשגאנה קיבלה את עצמאותה מידי השלטון האנגלי, ביקרה בארץ משלחת גדולה משם ובראשם קבוצה נכבדה של שרים גדולי מידות ומרשימים בלבושם הססגוני. גולדה הזמינה אותי ואת אביגדור ברתל, מנהל מע"ץ אותם ימים, לפגישה עמהם. היה ביניהם אחד שלמד באוניברסיטה אמריקאית והיה חבר באגודת סטודנטים של פועלי-ציון, כי רק אלה הסכימו לקבלו כחבר. הוא התהלך עם הרעיון שבדומה ליהודים האוספים כספים לפיתוח הארץ, אפשר אולי לגרום שהכושים האמריקאים יעשו לטובת ארצות אפריקה. הוא רצה לרכוש כאן את הידע איך עושים זאת... קיימנו כמה פגישות ענייניות והם ביקשו שנשלח אליהם אנשים שיורו להם איך מפתחים ארץ...

לימים יעצתי לגולדה למנות כשגריר בגאנה את משה ביתן, שהיה איש 'כור', כדי שעם גמר תפקידו יוכל לחזור לעמדתו הקודמת, מבלי להכביד על מנגנון הקבע של משרד החוץ וכדי למנוע את התנפחותו. גולדה קיבלה כרצון עצה זאת ומינתה אותו לשגריר בגאנה. לפני צאתו לשם ביקשתיו למסור ד"ש לשרים שהתיידדתי עמהם בשעת ביקורם בארץ. כעבור כמה שבועות קיבלתי ממנו מכתב, שלצערו נבצר ממנו למלא בקשתי משום... שכולם עצורים בבית הסוהר. המרידות התכופות וההתאכזרות של השליטים החדשים כלפי השליטים המודחים, ואף כלפי בני עמם עצמם או בני שבטו של היריב, הפכו לסימן היכר של העצמאות החפוזה של הארצות הללו, שהדיכוי הזר הומר בהם כדיכוי מבית.

מרבית המנהיגים ביקרו בארץ סמוך לעלייתם לשלטון והתרשמו עמוקות ממה שראו עיניהם בקיבוצים ובמושבים וביקשו להעתיק כל זה לארצם. במיוחד קסמו להם הלולים החדשים שלנו, על אלפי התרנגולות הצהורות. וכל אחד מהם ביקש להזמין לעצמו, ולא-דווקא לארצו, לול כזה ללא כל מחשבה שיש לשלם בעדו. השחיתות היתה נפוצה בקרב מנהיגות זאת. לא ברור לי אם היה זה המשך מימי השלטון הקולוניאלי, או שמא זו היתה כבר תוצרת עצמית משלהם בעקבות החופש. אנשינו, ואלה היו רבים, עשו מלאכתם

באמונה בכל השטחים הנדרשים – בבניין, בחקלאות, במפעלי מים, בסלילת כבישים – במרחבי הארצות הללו, ואף בתחומי הפיתוח החברתי, בקידום הלימוד הגבוה, בהדרכת נוער וכו'.

גולדה הרבתה לבקך בארצות אלה והיתה חוזרת מכל ביקור ברגשות מעורבים, אבל היא היתה מעורדת מטיב עשייתם של הישראלים. כל פגישה שלה עם פשוטי העם, ובמיוחד עם הנשים, שראו בה מעין התגלות אלוהית, חיזקה בה את הרצון להוסיף ולטרוח למנעם, לאחר שראתה בתוכם גילויים ספונטניים של התרוממות רוח עד כדי אקסטזה. גולדה לא התחרטה עוד על שהסכימה ליטול על עצמה תפקיד "דיפלומטי" זה, כשהצליחה להעלותו לדרגת שליחות אנושית עילאה.

האם בתוך כל אותה התרוממות רוח לא הבחינה גולדה במוסריותם הפגומה של כמה מן המנהיגים הללו – הפרטנרים שלה למגעים המדיניים? והאם היא הסיקה מסקנות כלשהן בהיתקלה בתופעות השליליות?

ללא כל ספק הבחינה בכך, ואף הסיקה לעצמה מסקנות ממצב דברים זה, שהכאיב לה וציערה עמוקות. קביעתי זאת מבוססת על שיחות שקיימה עמי מדי פעם, בהן הביעה את סלידתה מן ההכרח להיתקל בתכופות בדמויות מן הסוג הזה, כשהמציאות הקיימת חייבה אותה לבלוע גלולה מרה זאת. אך ביסודם של הדברים היא ראתה לפניה בראש ובראשונה את המוני העם, נשים וגברים, שלא זכו עדיין לשחרור של ממש בעקבות השחרור הלאומי. לכן התחזק אצלה הדחף האנושי לנסות ולפעול לשיפור גורלם, וגבר אצלה הרצון לדרבן גם אחרים להוסיף ולעמול למענם.

האם היתה זו גולדה שיזמה את כניסתו של סולל-בונה לאפריקה?

מאז ומתמיד החשיבה גולדה את סולל-בונה כמכשיר הערוך לעשייה גדולה. ובתפקידה כשרת חוץ ראתה בו מחדש גורם חשוב לעשייה ישראלית בארצות מתפתחות, ובמיוחד במדינות האפריקניות הצעירות. ברוב המקרים קיים האגף לעבודות חוץ של סולל-בונה את פעולותיו בארצות אלה על-ידי הקמת חברות משותפות עם הממשלות על בסיס של שוויון בין שני הצדדים, ובמקרים מסוימים גם על-ידי מתן יתרון והשפעה לממשלה המקומית. כל כוח העבודה היה מגויס מקרב אנשי המקום, ורק המנגנון המקצועי-ניהולי היה ישראלי ועזר להקים קאדרים של מנהלי עבודה מקומיים.

באתיופיה התקשו אנשי סולל-בונה להגיע להסדר מעין זה, והניחו שעל-ידי עזרה בהקמת מפעלי תעשייה אחדים יוכלו להגיע את השלטונות להקמת חברה משותפת ולהבטיח לה תעסוקה סדירה.

יום אחד פנה אלי אהוד אבריאלי, שמילא אותו זמן שליחויות מיוחדות במשרד החוץ, בהצעה שאצטרף אל שגרירנו שם, זיאמה דיבון, כדי לסייע מטעם 'כור' בקידום כמה תעשיות מקומיות. המחשבה לא נראתה לי, כי שלא כסולל-בונה לא היתה 'כור' באותן שנים משופעת בכוחות ניהול מיומנים לקידום מפעלי התעשייה של עצמה ולא ראיתי הצדקה

להפריש החוצה מן המועט הזה, הנדרש לייזום פעילות תעשייתית בישובי הפיתוח שלנו ואז נדרשתי לבירור אצל גולדה.

גולדה אמנם הסכימה לתפיסתי העקרונית, אך ביקשה שבכל זאת אסע לשם לשבוע ימים, בהנחה שאצליח איכשהו לסייע לאנשי סולל-בונה. ומשמדתי בסירובי, היא החליטה "לעבוד" עלי בעזרת סנטימנטים משפחתיים... אותו זמן שהו בתי עוזה ובעלה גד זבולון באדיס-אבבה, וגולדה פנתה אל רגשותי האבהיים — "כלום אינך רוצה לראותם ולדעת כיצד הם חיים וכו'". וכדי שלא אהיה נראה בעיניה קשוח בתחום זה, בידעתי את יחסה החם לבני משפחתה, הסכמתי ונסעתי.

ממשלת אתיופיה קיימה חברת תעופה לאומית בשם 'אתיופיין איירליינס', שמטוסיה הוטסו בידי טייסים אמריקניים ובנות אתיופיה שחרחרות וחינניות שימשו בהם כדלילות. הטיסות התקיימו בקו אתונה-אדיס-אבבה מעל מצרים וסודן עם חניות ביניים בארצות אלה. אך למען הישראלים הפעילו טיסה אחת בשבוע ישירות לאדיס-אבבה ללא חניות ביניים. כנלווה לשגרירנו זיאמה דיבון, שהתלהבותו לעשות למענם כמיטב יכולתו גרפה גם את אנשינו שמילאו שליחויות שונות בארץ זאת, קיימנו כמה שיחות עם שר הבינוי והתעשייה, אשר ביקש במיוחד להקים בעזרתנו בית-חרושת לזכוכית, שיוכל לשמש את הביקוש המקומי ואף לספק "עודפים" ליצוא לארצות שכנות. לשאלותי על מציאותם של חומרי גלם עיקריים לתעשייה מורכבת זאת, כגון חול זכוכית וכיו"ב, השיב כי הללו מצויים ללא ספק, אך פרטים על כך אפשר להשיג במכון המכרות הממלכתי והוא ידאג להעביר אלינו דגימות לבחינת כשירותן במעבדות שלנו. עם זאת היתה לי הרגשה ש"הסדר המופתי" במשרדי ממשלתם עשוי לשחררני מלמלא משאלתם. לפני עזבי את המקום קיימנו ישיבה מסכמת אצל שר האוצר, ובה ניסיתי להסביר את המיוחדות והמורכבות שבפעילות תעשייתית, השונה בהרבה מן העשייה בענף הבניין. לשמחתי הצטרף שר האוצר להנחותי אלה, ונסתלקו חששותי כי אדרש להפריש מן המעט שהיה לנו או לשם פיתוח תעשייה אצלם.

באותה פגישה הרשיתי לעצמי להציג שאלה לשר האוצר: למה חינוך תיכון וחינוך גבוה פטורים מתשלום שכר לימוד, ואילו בחינוך העממי-אלמנטרי נדרשים ההורים לשלמו. הוספתי כי במקרה של מחסור באמצעים, הגיוני לדאוג תחילה להשכלה הראשונית. והשר השיב במעין התרברבות: כלום אין אני יודע שבארצו עשרים ושלושה מיליון תושבים, ובכלל זה מיליונים רבים של ילדים אתיופיים? ובקרב מיליונים כה רבים אין חשיבות לעובדה שמאות אלפים מהם לא ידעו קרוא וכתוב. אך לשם קידום פיתוחה של הארץ, דרושים "קאדרים" (מושג זה קלטו מן הרוסים שפעלו בין יתר אנשי הארצות בקרבם), ואת הללו יש לטפח ולרומם בעזרת השכלה תיכונית וגבוהה חינם.

וכך סיימתי "שליחות" בת שבוע ימים בארץ אקזוטית זאת, המונה שלושה-עשר חודשים בשנה(!), ושושלתה המלכותית מתייחסת לרומן של מלכת שבא עם שלמה המלך, כשסמל המלוכה הוא — "גור אריה יהודה"...

באתי אל גולדה ותיארתי בפניה את טיבה של העשייה הישראלית הענפה באתיופיה: בראש מפתחי האוניברסיטה שלהם עמד פרופ' צבי יעבץ מאוניברסיטת תל-אביב, בראש בית-הספר הטכני הגבוה — מהנדס לשעבר במחלקה לעבודות ציבוריות של משרד העבודה "שלה", ובראש משטרת הבירה עמדו שני קצינים ממשטרת ישראל. תחבורת האוטובוסים העירונית, אשר ככל דבר אחר היתה שייכת לבית המלוכה, התנהלה באופן סדיר על-ידי שני

חברי "אגד", שהוציאו שירות זה מסבך של גרעונות קודמים, וחווה חקלאית גדולה נוהלה על-ידי חבר קיבוץ רמת-יוחנן (בנו של צבי דר – פרנץ לדרר – שעמד אותו זמן בראש התעשייה הצבאית שלנו). הוא הדבר בקצינים שלנו כמדריכי צבאם וכהנה וכהנה עיסוקים. וכמובן, תיארת את עבודתם הענפה והמסורה של אנשי סולל-כונה, באופן שאין כל צורך שגם 'כור' תידחק למערבולת ברוכה זאת. דיווחתי לה גם על ההתחרות "לעזור" מצד אמריקה, רוסיה, גרמניה, יוגוסלביה ואף שוודיה ועוד, בתחומים שונים, שחיפשו להציב תוך-כדי-כך דריסת רגל לעצמם ולאיינטרסים שלהם.

גולדה נהנתה מן התיאור החיובי על חלקנו המכובד והמועיל בקידום פיתוחה של ארץ נחשלת זאת. וכדי שלא לשוות לדיווח זה שלי רצינות יתרה, הוספתי ממראה עיני, כי על החומה הגבוהה והעבה המקיפה את ארמונו של הקיסר סילסייה מתהלכים אריות הלון וחזור, בחינת זקיפים על משמרתם...

אמנם גולדה עצמה קיימה ביקור ממלכתי מרשים בארץ זאת, אך לא זכור לי אם כשרת חוץ או כראש הממשלה. זמן-מה לאחר מילוי "שליחותי" זאת, נולד בן לבתי עוזה, בהיותה עוד בחבש. באותו יום ממש נולד בן גם לבתי השניה מיכל, בתל-אביב. וגולדה בירכה אותי בחמימות... "כ"סבא אפרו-אסיאני"!

כדי שלא יתקבל הרושם מדברי כאילו כל עיסוקיה של גולדה כשרת חוץ היו מרוכזים בארצות אפריקה בלבד, אגע גם בעניין שהתייחס לבורמה הרחוקה באסיה. עם זאת, אין צורך להוכיח שכל כמה שגולדה החשיבה את הפעילות בארצות שהשתחררו מן השעבוד הקולוניאלי האנגלי והצרפתי, ובכלל זה הארצות המתפתחות האחרות, הרי שומה היה עליה לכלכל, בעת ובעונה אחת, את כל אותו מכלול מסועף של עניינים הכרוכים ביחסים של ישראל עם מדינות העולם על כל המשתמע מכך. אך ליבה היה נתון בכמעין המשך להתעוררות הציונות בעם היהודי גם להתעוררות של העמים המדוכאים שאף הם הגיעו לעצמאותם. בורמה נהיתה עצמאית סמוך לזמן שקמה מדינת ישראל.

מקרב ראשי המדינות זכור ביקורו הממושך והמרשים של ארנו בארץ, והתרשמותו העמוקה של בן-גוריון מאישיותו, וכן ביקור הגומלין של בן-גוריון בבורמה וכל שסופר על ביקור ססגוני זה לאחר מכן. אך לימים – כפי שקרה הדבר בלא אחת מן המדינות החדשות – סולק ארנו מן השלטון ואת מקומו תפס הגנרל נה-זין, שאף הוא ביקר בארץ. האורח התכוון לשהות בארץ שבעה-שמונה ימים ולסייר בה ולהתחקות אחר נושאים שיהיו ישימים בעיניו גם בשביל ארצו, אך עקב ידיעה מדאיגה שקיבל מן הבית החליט לקצר את הביקור. ברם, מרשימת הביקורים שהיה בדעתו לקיימם וכיטלם, לא השמיט את הביקור במפעל המלט של 'נשר' ברמלה, ולאחר ביקור זה ביקש מגולדה לשלוח לארצו לשבועות מספר את המהנדס הראשי של מפעלי המלט 'נשר', כדי שיפעיל מחדש את מפעל המלט שהוקם בימי השלטון הבריטי אצלם ושאינ אנשי בורמה מצליחים להפעילו מאז עזיבתם של האנגלים.

גולדה, שחששה שמא אסרב לה גם הפעם, הזמינה אותי למשרדה להשתתף בעת השיחה עם הגנרל בנושא הנדון. ונה-זין סיפר לה שחברה אנגלית בשם 'האחים סטיל' שפעלה אז בבורמה הקימה אצלם בית חרושת גדול לייצור מלט אשר פעל בהצלחה שנים מספר, ולמגינת ליבם הוא משותק עתה.

גולדה, בשמעה את שם 'האחים סטיל', ניערוו בה זכרונות על המאבק הקשה שהיה לה

עם חברה זו בהיותה חברה בוועד הפועל של ההסתדרות. והיא סיפרה לאורך תוך התעוררות, שעם פרוץ מלחמת העולם השנייה הם קיבלו קונצסיה מאת ממשלת המנדט לספק לארץ מזונות מיובאים מן החוץ לכל זמן המלחמה. וקשה היה להניעם להבטיח עבודה מסודרת לקואופרטיבים ההסתדרותיים להובלת המצרכים מן הנמלים למרכזי האספקה. ומאחר שהיא הצליחה לבסוף לגבור עליהם, היא מוצאת גם עניין להיכנס בעבי הקורה והיא מוכנה, בהסכמתי, לשלוח את האיש שהקים בארץ את תעשיית המלט מראשיתה והאחראי לתפעולה התקין עד היום. והאיש נסע לבורמה ועשה בה שבועות מספר, ובית החרושת למלט שלהם קם לתחיה.

אך אין לראות באירוע ספציפי זה מיצוי מלא של המערך המסועף של עזרתנו לבורמה. ציינתי כאן פרט זה כאופייני למעורבותה האישית של גולדה בעניין מן העניינים. מן הראוי לציין גם כי כאשר שנים מספר לאחר ביקור נהוין בארץ התקיים ביקור גומלין של נשיא המדינה יצחק בן-צבי בבורמה, הוא הופתע שקיבלו את פניו ברנגון הבירה איכרים בורמזיים חברי... "מושב עובדים", שהוקם בשעתו במתכונת מושב עובדים שלנו על-ידי קבוצת בחורים, שלחי משרד החקלאות משדה ורבורג, שעשו שם לשם קידום החקלאות המקומית, ומקבלי פנים אלה שרו לכבוד האורח "הבאנו שלום עליכם", שיר שנפוץ ברוב הארצות המתפתחות שנהנו מעזרתנו.

אך כל הטורח הזה למענם לא מנע, עם הזמן, את התקררות יחסה של בורמה אל מדינת ישראל. אם קיימת הכרת תודה אצל בני-אדם – על כך חלוקים הבריות. אבל שמושג כזה אינו קיים כל עיקר בין עמים וארצות לית מאן דפליג.

איך אתה מסביר את ניתוק הקשרים הדיפלומטיים, שארע כמה שנים מאוחר יותר, לאחר ההשקעה שלנו במדינות אפריקה. האם אין לראות בכך משהו הגובל בכפיות תודה ואולי גם משהו גרוע מזה.

אין ספק שהיה זה צעד פוגע ומעליב, על השלכותיו המדיניות השליליות, כשהתחברו כמעט כולם אל המקלה הצורמנית של "העולם השלישי". אכן, הם לא היו היחידים שבאותם ימים קשים פנו לנו עורף. כוונתי למדינות אירופה ההגונות והנאורות, שאמנם לא הגיעו עד כדי הצעד הקיצוני הזה של ניתוק יחסים. ברם, למרות ניתוק היחסים הדיפלומטיים, לא פסקו הקשרים הכלכליים עם מדינות אפריקה, והגופים הישראליים ממשיכים לפעול שם כמעט באין מפריע. מובן שגולדה קיבלה התנהגות זאת קשה ביותר, ולא הרשיתי לעצמי לשוב ולדון עמה בנקודה כאובה זאת פן אוסיף עדו על צערה.

★★★

מתוך היכרות רבת שנים עם גולדה ועבודה משותפת עמה בפרקי זמן שונים, מה תוכל להגיד על יחסה לגרמניה ולגרמנים לאחר מלחמת העולם השנייה ואיך התבטא יחס זה בתפקידיה השונים – ההסתדרותיים, המפלגתיים והממלכתיים. ועוד – האם יחסה לעניין כאוב זה היה קבוע ובלתי משתנה, או שהשנים והתפקידים השונים שהיא מילאה הביאו לשינויים כלשהם בעמדותיה.

שאלות לא פשוטות שאלת, ולא פחות פשוט להשיב עליהן. אינני בטוח אם אפשר לציין קו אחד קבוע ויציב ביחסה של גולדה לנושא זה, הטעון אמוציות כה עזות, ובו בזמן גם שיקולים רציונליים ואינטרסים לאומיים המשמשים בערבוביה אצל כל אדם מישראל. אנסה, עם זאת, להשיב על סוגיה סבוכה זו על סמך גילויים שהייתי מעורב בהם.

זמן מה לאחר גמר מלחמת העולם השנייה התקיים, לאחר הפסקה ארוכה, כינוס ראשון של האינטרנציונל הסוציאליסטי. גולדה ייצגה את מפלגת פועלי ארץ ישראל (מפא"י). במפגש זה השתתפו גם נציגים של המפלגה הסוציאלידמוקרטית הגרמנית. מדיווחה של גולדה על מהלך הכינוס הזה השתמע שהיא סירבה להושיט יד ליו"ר המפלגה הגרמנית, שומכר. לא ברור, אם היא ידעה אז שהאיש עשה את רוב ימי השלטון הנאצי, ואף את ימי המלחמה, במחנות ההסגר שלהם, וכן אם ידיעת עובדה זו עשויה היתה להשפיע עליה. מכל מקום, בדו"ח שלה היא הדגישה את סלידתה מלהושיט יד לגרמני.

מאוחר יותר מצאה גולדה חיזוק לצעדה זה, משהוברר כי משה שרת, לאחר שחתם על הסכם השילומים בלוקסמבורג (הוא סירב לחתום עליו על אדמת גרמניה), נמנע אף הוא מלהושיט ידו לנציג הגרמני פרופ' ביהם, על אף שהלה טרח רבות לשפר ולהרחיב את חלקנו בשילומים. וכבודו של משה עלה בעיניה.

זמן קצר לאחר הפעלת הביטוח-הלאומי הגיעה ארצה משלחת של אנשי הביטוח-הלאומי הגרמני כדי לחתום על הסכם להדדיות ההנאה מרצף הזכויות שנרכשו בכל אחת משתי הארצות (זה היה הסכם ראשון מסוגו שנחתם על מדינה כלשהי). גולדה נמנעה מפגישה עמם, וגיורא לוטן כמנהל המוסד ואנוכי וכמה ראשי מדורים בביטוח-הלאומי שלנו ייצגנו את הצד הישראלי בטקס. זה היה מפגש עצוב לשני הצדדים, אך שליחי גרמניה הרגישו עצמם נזופים מבלי שנאמר להם משהו פוגע או עולב.

כעבור זמן ביקרה בארץ משלחת של חברים ממרכז האיגודים המקצועיים החופשיים בגרמניה שזה לא כבר חידש את ארגונום לאחר שפורק בימי שלטון הנאצים. בראש המשלחת עמד וילי ריכטר — איש תנועה מובהק, אשר לפני התקופה הנאצית היה תלמידו של פרץ נפתלי שעה שהוא עמד בראש האקדמיה של תנועת הפועלים הגרמנית למדעי העבודה והחברה בפרנקפורט. גולדה היתה אז בשליחות כשלהי בחוץ לארץ, ופרץ נפתלי מילא את מקומה כשר העבודה ובתור שכזה אירח את חברי המשלחת בשם המשדר.

וילי ריכטר הפציר בנפתלי לבוא לפרנקפורט להיפגש עם חבריו ותלמידיו שנותרו בחיים, המצפים לחדש את המגע עם מורם ורבים משכבר. וכדי לעורר בו עניין בביקור זה, תיאר בפניו עד כמה גדל המוסד והשתפר, וכמה הוטבו בו תנאי הלימוד בהשוואה למה שהיה בימיו של נפתלי. ואולם נפתלי הודה באדיבות על ההזמנה, אך אמר שהוא לגרמניה לא יבוא עוד בשום זמן. כשסיפרתי על כך לגולדה עם שובה, הבחנתי שבלבה היא נתנה לנפתלי ציון לשבח וערכו כאדם בעל עקרונות עוד עלה בעיניה.

עם הפעלת הסכם השילומים עמדה גולדה בפני דילמה. מצד אחד היתה שותפה להחלטת הממשלה לתבוע שילומים מגרמניה על פשעי הנאצים כלפי העם היהודי, על אף ששום פיצוי מטריאלי, בשום קנה-מידה שהוא אינו יכול לכפר על מעשיהם. עם זאת, היא היתה מודעת לכך שהפיצוי המחויב יכול לבוא רק בצורת סחורות וחומרים והיא חששה שמא יהיו באלה גם סחורות שישמשו ישירות את הצרכן הישראלי, ונמצא שהגנו מחללים את זכרם של קרבנות השואה.

גולדה התלבטה רבות בנקודה זאת, ובאחת השיחות בינינו גובשה מסקנה שיש לשמור מכל משמר לקיים בהקפדה את המוגדר בהסכם – כי יובאו רק חומרי גלם לתעשייה, מכונות, אניות, קרונות רכבת, דלק וכיו"ב, ובשום פנים לא תותר הבאתם של מוצרים לשימוש ביתי. היא לא התעלמה, אמנם, מן האפשרות שגם כך יתהוו קשרים כלכליים בין גורמים ישראליים וגרמניים, עקב ההזדקקות לחלקי חילוף למכונות ומכשירי עבודה למיניהם, אך לא שיערה שהמחסום הפסיכולוגי והרגשי ייפרץ כל כך מהר.

גם במועד מאוחר יותר, בתפקידה כשרת חוץ, לא קל היה לה להשתתף במשכן הנשיא בטקס מסירת כתב ההאמנה של השגריר הגרמני הראשון, פאולס. אך עד מהרה הוכרר לה כי האיש הוא ידי אמת של ישראל וטרח רבות למען כלכלת ישראל. ומשסיים את כהונתו כשגריר, היה רגיל כמה שנים ברציפות לעשות את חופשותיו בארץ עם בני משפחתו. דומני שדוגמאות אלה מספיקות כדי להסביר את יחסה הנפשי של גולדה בנושא הנידון.

מה ידוע לך על עמדתה בעניין המדענים הגרמנים במצרים?

בפרשה זו לא אוכל להוסיף דבר על אשר התפרסם בשעתו בעתונות. אין ספק שחששות בטחוניים הטרידו את מנוחתה, אך דומני שיותר מכל קוממו אותה עזות המצח וקהות החושים של מדענים אלה. אני כשלעצמי צידדתי בתפיסתו של בן-גוריון, בהבחיני בחשיבות הצד הפוליטי והכלכלי של יחסים עם גרמניה בשים לב למעמדה בקרב ארצות אירופה ולמשקלה ביחסי הכוחות בעולם.

שיקוליה של גולדה היו בעיקר אמוציונליים. היא לא קיבלה את הנחתו של בן-גוריון שקיימת כבר, או נוצרת, גרמניה אחרת. על דעתה לא התקבל שתוך זמן קצר כל כך יתכן שינוי מהפכני כזה. לא ברור לי אם גולדה היתה בעלת זכרון טוב, אך הזכרון ההיסטורי היה מפותח אצלה ביותר. היא לא היתה מוכנה לשכוח את נוראות המשטר הנאצי. סלחנות לא היה מן התכונות שגולדה הצטיינה בהן בכלל, ובפרט בעניין היחס לגרמניה.

האם קו נוקשה זה החזיק מעמד אצלה, לדעתך, כל הזמן ובכל הנסיבות?

אני מתקשה להשיב תשובה מוחלטת. קרוב לוודאי שבמקום הנוקשות חלה, עם הזמן, מידה מסוימת של הגמשה, עקב סיטואציות משתנות שחייבו גישות יותר פרגמטיות, אף שבלבה פנימה לא נעלמה הרתיעה ממגעים קרובים עם גרמנים. תמורה מסוימת חלה בכל זאת ביחסה אל אנשי תנועת הפועלים הגרמנית, סוציאליסטים ומנהיגים של האיגודים המקצועיים.

פה עלי לציין מצב פרדוקסלי. משנדרשתי לעמוד בראש מפעלי התעשייה של 'כור', נעשיתי בהכרח תעשיין. חדלתי לעסוק בעניינים חברתיים-ארגוניים ועברתי לתחום הכלכלי, ודווקא אז הזדמן לי לקשור קשרים קרובים עם מנהיגי האיגוד המקצועי הגרמני. החיפוש אחר ידע תעשייתי וטכנולוגיות מתקדמות הוביל אותי אל ראשי האיגודים המקצועיים והם יצרו לי את הקשרים הדרושים. עם זאת כיוונתי את מגעי עם התנועה המקצועית ליצירת קשרים קרובים עם ההסתדרות. ומכאן גם הקשר שלהם עם גולדה. אך נושא זה נוגע כבר לתקופה שגולדה היתה מזכירת המפלגה.

בתפקידה כמזכירת המפלגה לא היה זה מופרך בעיניה להיענות להצעתי לקיים פגישות

עם אנשי תנועת הפועלים הגרמנית, ותוך כדי כך נוצרו גם קשרי ידידות אישיים עם כמה מהם. בשטח זה הייתי אני המדיח והמביא אותה לדבר "עביה" על עמדותיה הקודמות... עם וילי ברנדט נפגשה גולדה לא פעם באינטרנציונל הסוציאליסטי. היא ידעה כי הוא היה לוחם אנטי-נאצי במחתרת הנורווגית נגד ארצו, גרמניה, והקשרים עמו היו נטולי רגשי דחיה מלכתחילה. במרוצת הזמן הפכו קשרים אלה אפילו לידידות אישית, במידה שקיים מושג כזה לגבי אישי מדינה. מכל מקום, כך נראו הדברים כשווילי ברנדט ביקר בארץ כקנצלר (או קנצלר לשעבר) של גרמניה וכאורחה של גולדה כראש ממשלה.

אך ידידות אישית, במובנו המקובל של מושג זה, נקשרה בין גולדה לבין משפחת ולטר והדי הסלכך מאז שהפגשתי אותם לראשונה. ולטר הסלכך הוא ידיד מובהק של ישראל ומגיע עם גולדה היו תכופים למדי, ובמרוצת הזמן התקיימו אפילו בביתה. האיש דאג, בין היתר, להקמת מבנים בכל אחת מן האוניברסיטאות בארץ: הבניין על-שם מרטין בובר באוניברסיטה העברית על הר הצופים; הבניין על-שם פרץ נפתלי באוניברסיטת תל-אביב, באוניברסיטת בן-גוריון בנגב ועוד. שתי בנותיו שהו בקיבוצים, למדו עברית ונישאו לישראלים. אחת מהן מתגוררת בארץ ורואה עצמה ישראלית לכל דבר.

יום אחד ארגנתי מפגש רבתי של כל ראשי האיגודים המקצועיים וכמה מנהיגים של המפלגה הסוציאלדמוקרטית בהשתתפות כמה מראשי ההסתדרות. וכדי שלא להביא את גולדה במבוכה, הצעתי לה את ביתי כמקום ההתכנסות, ולא ביתה שלה, בנימוק שאין בו חדר די גדול כדי לארח 30 איש בקירוב. הבחנתי שתירוצן זה היה לה לרצון. תחילה הבאתי את כל החבורה ללשכתה במרכז המפלגה ברחוב הירקון. התעוררה שאלה באיזו שפה תתנהל השיחה, משום שמרבית האורחים נמנו עם הדור הקשיש שאין האנגלית שגורה בפיו. יעצתי לגולדה לדבר פשוט באידיש. נאום הברכה הקצר שלה נאמר על ידה בטון כה ידידותי וחברי, שהללו היו מוקסמים מאישיותה. ראיתי שגם אצלה זו משהו. המפגש באותו ערב בביתי התנהל ברוח חברית וללא מחיצות וכמו בין ידידים מכבר. גולדה הבחינה ביניהם כמה דמויות בולטות בערכן המוסרי, כמו אוטו ברנר, נשיא האינטרנציונל של פועלי המתכת, שהיה גם ראש איגוד פועלי המתכת בגרמניה, שמאורגנים בו למעלה משני מיליון חברים, ושניהם שקעו בשיחה ערה.

כעבור כמה ימים נפגשתי עם גולדה והיא הודתה לי על שאיפשרתי לה להכיר גלריה כה חשובה של מנהיגי תנועת הפועלים הגרמנית. חודשים מספר לאחר מפגש זה ביקר בארץ הלמוט שמידט, בעוד המפלגה הסוציאלדמוקרטית באופוזיציה. ועל אף שהיתה זאת פגישה עם משתתפים מעטים, התקיימה גם היא בביתי. זו התנהלה כבר באופן חופשי באנגלית, כי האיש, כבן המבורג, שלט יפה בשפה האנגלית. אני המשכתי להיפגש עמו בגרמניה, כשכיהן כבר כשר הבטחון של ממשלת גרמניה.

הנה כי כן, הצלחתי לסלק במידת מה את רתיעתה של גולדה ממגע איזשהו עם גרמנים, אך אתקשה לראות בכך שינוי יסודי אצלה. וכפי שאני הכרתי את הלך רוחה כלפי גרמניה וגרמנים לאחר מה שעוללו לנו, הרי זה היה הוויתור המקסימלי שהיא יכלה לעשות ברגשותיה.

התוכל להסביר מה היה יחסה של גולדה למכירת נשק שלנו לגרמניה?

עלי להודות כי לי עצמי נשארה נקודה זאת סתומה, ויחסה הסביל למכירות אלה לא נתבהר לי כל צורכו, ראוי אפוא להתחקות אחר ההתפתחויות בעתיד.

באוקטובר 1958 נפרדתי ממשד העבודה משהוטל עלי, למרות רצוני, לרכז את ענייני 'כור' לאחר הפרדת התעשייה מן הבניין בסולל-בונה. 'סולתם' נכללה בין מפעלי התעשייה החשובים בקבוצת 'כור'. כמה שבועות לאחר מכן התבשרתי על-ידי שלמה זבלודוביץ (משהו עליו עוד אניד בהמשך), כי 'סולתם' קיבלה באמצעותו הזמנה ממשד ההגנה הגרמני לספק לו כמות מסוימת של נשק מתוצרתו בסכום נכבד למדי. עד אז עבד המפעל רק לצורכי משרד הבטחון שלנו. הזמנה ראשונה זו לגורם זר פתחה למפעל אופקים נרחבים, אך היה מקום להתייחס אל היד הפותחת הזאת ברגשות מעורבים.

הנהלה מחייב לקבל הרשאה מן הממשלה כדי להוציא חומרי מלחמה מחוץ לגבולות הארץ וחשוב, כמובן, למי מיועדים הדברים. משהובא העניין לאישור הממשלה, התפתח מאבק חריף וישראל ברייחודה, שר הפנים אז, התנגד בחריפות ואיים להתפטר מן הממשלה. אך בן-גוריון העביר, כדרכו, בתווק יד החלטה חיובית. עמדתה של גולדה לא הובררה לי. מצב זה חזר גם כשבאו הזמנות נוספות מאותו מקור. ברם, משהתחיל — בהשפעת העיסקה עם גרמניה — משא-ומתן עם ממשלה של ארץ אחרת, הרשיתי לעצמי לבוא בדברים עם גולדה ולהחזיק אותה באופן שוטף במהלך העניינים.

במהלך המגע הזה עמה, הסברתי לה את המשתמע מקיום ופיתוח של תעשיית נשק. גם הגדולה והעשירה במדינות איננה יכולה להחזיק תעשיית נשק משובלת ומתקדמת ללא יצוא חלק מתוצרתה. וככל שצורכי השימוש העצמי לא יהיו גדולים — הייצור מוכרח להיות גדול יותר, ולכן חייבים להפנות חלק ממנו לצרכני חוץ. ובמקרה שלנו על אחת כמה וכמה. עוד הוספתי כי יתרונה של התעשייה הבטחונית העובדת ליצוא הוא גם בכך שכל יום מצויות ברשותנו, על קו הייצור ובמלאי למשלוח החוצה, כמויות ניכרות של נשק שאפשר, בשעת חירום, לעצור לשימוש צבאנו, נוסף למלאי המצוי בידי צה"ל. וכאלה אינן מעטות באזורנו. היתה לי הרגשה שפילוסופיה בטחונית זאת נקלטה על-ידי גולדה וכי החיוניות שבקיום התעשייה הבטחונית לא היתה מוטלת אצלה בספק. כדי שלא תחשבני לעוסק מובהק בענייני נשק, הוכנס בהשפעתו גם קו ייצור אזרחי ב'סולתם' — הלא הם כלי הבישול המפורסמים. הידע על ייצורם של כלים אלה נתקבל עקב עיסוקים בטחוניים, מחברה יהודית-אמריקאית מפורסמת בענף זה, שלמה הנדסיה-בעליה היה סנטימנט אל התעשייה הבטחונית הישראלית. כשגולדה היתה כבר מזכירת המפלגה, הצגתי בפניה את יזם הקמת 'סולתם' שלמה זבלודוביץ.

שלמה זבלודוביץ, יליד העיר לודו' בפולין וכן למשפחה חסידית, היה בחור צעיר כשפרצה מלחמת העולם השנייה. העיר נכבשה, והיהודים הושמו בגטו. מזלו, הרע או הטוב, הביאו חישה מהר למחנה ריכוז נאצי והוא הגיע כמעט אל סף החדלון. כשנה או שנה וחצי לפני גמר המלחמה, הוציא הצלב האדום השוודי, בראשתו של הרוזן ברנדוט, כמה אלפי עצורים-חולים, גברים ונשים, ממחנות המוות והביאם לבתי-חולים בשוודיה, שם טיפלו בהם במסירות. שלמה זבלודוביץ היה ביניהם. משהחלים קמעה, עבר זבלודוביץ לפיילנד והצליח ליצור קשרים עם כמה מראשי חברת 'תמפלה'. במרוצת הזמן הוא הצליח לעניין

אותם להקים, בשותפות עם 'סולל-בונה', את המפעל הבטחוני הזה ומכאן שמו — 'סול-תם' (סולל-בונה-תמפלה).

בימי מלחמת השחרור הוא הגיע ארצה בראש קבוצת מתנדבים אנשי 'מחל' מן הארצות הסקנדינביות. הוא עצמו היה בלתי-כשיר לפעילות צבאית. זמן-מה לאחר גמר מלחמת השחרור הוא חזר לפינלנד כדי לממש את הקמת המפעל המשותף האמור.

בראשו של שלמה זבלודוביץ נתקעה מחשבה מוזרה ומקורית כיצד לנקום בנוגשיו — להביאם לכך שהם עוד ייאלצו לרכוש נשק מן היהודים... הוא לא חסך כל מאמץ וטרח כמה שנים עד שהצליח לקיים בהם את נקמתו-נדרו. בזה הוא פתח אופקים רחבים לתעשייה הבטחונית שלנו ולא רק של 'סולתם'. כאמור, כשגולדה לא היתה עוד בתפקיד שרת החוץ, הפגשתי אותה עם היהודי בעל הרעיונות המשוונים הללו ובגמר שיחתם נקשרו ביניהם יחסים אישיים עמוקים ביותר, בחינת אהבה ממבט ראשון. גולדה ביקשה שאעשה לה גם "הכרה" עם המפעל. אך עקב לוח הזמנים העמוס שלה, עבר זמן רב עד שנחאפשר הדבר.

לבסוף יצאנו, ביום קר וגשום, לבקר ב'סולתם'. בשעת הנסיעה שמענו ברדיו כי לוי אשכול הביע נכונות לכהן קדנציה נוספת כראש ממשלה. העירונית לגולדה כי אשכול, שהוא יהודי חכם, עשה משגה בשים לב לגילו. ופיתחתי בפניה מעין "תיאוריה" בדבר משמעותם של גילים גבוהים אצל אנשי ציבור. כשאדם הוא בן 50 והוא מגיע ל-51, הרי נוספה לו שנה אחת בלבד; כשהוא בן 60 והוא מגיע לגיל 61, אמנם נוספה לו רק שנה אחת, אבל היא שוקלת כבר יותר בחייו; אך כשהוא בן 70 ונוספת לו עוד שנה אחת — משקלה כבר רב ומכביד ביותר... הוספתי שאני מעריך ומכבד את אשכול, המחונן בהרבה מעלות, אבל כשאדם פעיל שנים רבות, ובאחרונה בתפקיד כה אחראי ומתיש, הוא מאבד הרבה מחיותו והוא נסחט ומנוצל ללא שיעור. גולדה הקשיבה לדברי ולבסוף אמרה שהיא מסכימה לכל הנחותי והוסיפה שזו גם דעתה לגבי שנות הפעילות של אנשי ציבור במתח שהם נתונים בו בתנאי הארץ.

הגענו למפעל ועברנו ממחלקה למחלקה ולבה רחב מרוב נחת בראותה את הבחורים, בני יקנעם, העיירה שהוקמה ביזמתה, עומדים ליד מכוונות ענק וחורטים בתוך קנה התותח הארוך בדייקנות מפליאה. ומשהציעה לתוכן וראתה השתקפות פניה כבראי מלוטש, העירה בהתפעלות ובאירוניה כי נראה שלכלי משחית ומוות דרוש דיוק מריבי כדי למלא את עודם הקטלני, ואפילו ה"פיניש" חייב גם הוא להיות אסתטי. התרשמותה של גולדה מן הביקור היתה חזקה מאד והיא הודתה על התענוג שנגרם לה.

כדי שהנאתה לא תהיה רק מכלי משחית, סרנו גם ליחידה שמייצרים בה כלי בישול מפלדת אל-חלד. כאן הוסבר לה כי כל הציוד שבמחלקה זאת של המפעל נוצר במפעל אחר של 'כור' וכי הידע הוא פרי יגיעת מוחם של שני מהנדסים יהודים בניו-יורק, בנים של מהגרים ממזרח אירופה, שאת תמונותיהם — האב עם כיפה לראשו והאם עם פיאה נוכרית, כמנהג הסבתות שלנו — ראיתי על קיר משרדם בשעת המשא-ומתן על רכישת הידע מהם. גם כאן התרשמה גולדה ממראה עיניה ומן הייצור המושלם. הסברתי לה שכדי למנוע מן העובדים הרגשה שכל עבודתם היא ייצור כלי משחית, ניסינו להיכנס לעוד שני ענפי ייצור אזרחיים, אך הללו נכשלו על אף שהידע שלהם היה ממקור אמריקאי. מאז הביקור חלפו חודשים מספר — ואשכול נפטר פתאום.

כעבור זמן קצר קיבלתי הזמנה לישיבת מרכז המפלגה בבית ארלוזורוב. לא ידעתי, ואף לא שיערתי, כי בישיבה זו מתכוונים להחליט על הטלת תפקיד ראש הממשלה על גולדה, ומובן שלא ידעתי גם על הביירוים שהיו כבר על כך עימה. והנה אני שומע בהפתעה את הודעת יושב-ראש הישיבה, המוסר את תוכן ההצעה ומזמין את גולדה לעלות על הבמה ולשאת דברה. הייתי כה נרעש ממשמע אוזני והפטרתי כאילו לעצמי – הלא זה רצח להטיל על אשה חלשה זאת תפקיד מפרך כזה... והנה אני רואה איך גולדה מתרוממת בקושי מכיסאה והולכת בצעדים כבדים לקראת הבמה, עולה את שלושי-ארבע המדרגות במאמץ מורגש וניגשת את המיקרופון.

היא פתחה בדיבור איטי וחלוש, ומדי דברה קולה גובר ומתחזק, נעלמה העייפות, וגולדה משכבר הימים ניצבת על הבמה, כאילו לא חלפו כל שנות העמל והיגע בתפקידיה מורטי העצבים ומתישי הכוח עד כה. נפעם מן החזיון המופלא הזה ניגשתי לברכה, בחשבי גם להתנצל על "תאוריית הגילים" שלי. אך היא השיבה לי בלחיצת יד חזקה והציעה כי אבקר אותה בשבוע הבא במשרד החדש, משרד ראש-הממשלה, והדגישה בכת צחוק שאני בוודאי מכיר את המקום.

באתי למועד הקבוע והיא כבר חיכתה לי, כי ההסברים שהייתי חייב בכניסה לסיבת בואי גזלו כמה דקות. חזרתי ובירכתיה, והיא מצדה הסבירה לי שלא יכלה לעמוד נגד הלחץ שהופעל עליה לקבל את התפקיד. ואז פתחתי אני בדברי התנצלות על התיאוריה האומללה שלי בדבר הגילים. אבל גולדה השיבה שההנחות שהשמעתי באוזניה בשעת הנסיעה ל'סולתם' דווקא מקובלות עליה, אלא שכנראה אין הן חלות על שנינו... משנפרדנו, היא חזרה והביעה את התפעלותה ממה שראתה בכיקור ההוא ב'סולתם'.